

εἶπε, ἄλλωστε, κι' ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἐθνῶν, μιλώντας πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, ὅτι τοῦ Θεοῦ «γένος ἐσμέν»; Κι' ἂν ἀκόμα ὑποθέσω ὅτι στὸν Πλήθωνα κρυβόταν καὶ κάποια ἀλαζονικὴ διάθεση, στὸν Παῦλο δὲν κρυβόταν τίποτε· τὰ πάντα ἦταν, στὸν Παῦλο, φανερά. Ὁ Παῦλος ἦταν ταπεινὸς στὴν ὄψη, στὸ ἐπάγγελμά του (δούλευε μὲ τὰ χέρια του ὡς σκηνοποιός), καὶ στὴν ψυχὴ του. Ὡστόσο, κι' ὁ Παῦλος εἶπε ὅτι τοῦ Θεοῦ «γένος ἐσμέν», συνδυάζοντας μάλιστα τὴν ῥῆσιν του αὐτὴ μὲ ὅσα «καὶ τινες τῶν» Ἑλλήνων «ποιητῶν εἰρήκασιν». Δὲ θὰ διαφωνοῦσε, λοιπόν, ὁ Παῦλος οὔτε μὲ τὸν Πλήθωνα, ἔστω κι' ἂν ὁ Πλήθων — τὸ πείσμα του αὐτὸ εἶναι ἀκατανόητο — ὑποτίμησε τὸν Παῦλο καὶ τὸν Χριστιανισμό.

28

Θὰ σταματήσω ἐδῶ. Δὲν ἔχω νὰ πῶ τίποτ' ἄλλο γιὰ τὴν μεγάλη Βίβλο τοῦ Πλήθωνος πού ὁ πατριάρχης Γεννάδιος, σοφὸς κι' αὐτὸς ὅσο κι' ὁ Πλήθων, τὴν ἔριξε στὴ φωτιά. Δὲν καταλαβαίνω οὔτε τὸν Πλήθωνα πού ἀνακάτεψε στὶς μεγάλες ἰδέες του τὴν πολυθεΐα, οὔτε ὁμως τὸν Γεννάδιο πού, γιὰ ν' ἀποτρέψει ἕναν ἀνυπαρκτο κίνδυνο, καταδίκασε κ' ἔριξε στὴ φωτιά, μαζί μὲ ὅσα ἦταν περιττά, τὰ λόγια τὰ χρήσιμα καὶ τ' ἀληθινὰ πού ἔγραψε ὁ Πλήθων.

Γράφοντας ὁ Πλήθων τὶς προσευχὲς καὶ τοὺς ὕμνους πού ἀπευθύνονται στοὺς θεοὺς, καὶ ὀρίζοντας τοὺς τρόπους τῆς λατρείας καὶ τὶς γιορτὲς πού πρέπει ν' ἀφιερώνονται σ' αὐτούς, πίστεψε τάχα πραγματικὰ ὅτι μποροῦσε νὰ γίνῃ ὁ μέγας ἀρχιερέας τῆς παγκόσμιας θρησκείας πού θὰ σήμαινε τὴν ἀναγέννηση τῆς ἀρχαίας; Φαντάσθηκε στ' ἀλήθεια ὅτι μποροῦσε νὰ ἐκτοπίσει τὸν Χριστιανισμό, ὅτι μποροῦσε νὰ κάμῃ τοὺς ἀνθρώπους νὰ λησμονήσουν τὸν Ἐσταυρωμένο, τὸ γλυκύτερο ἔαρ πού γνώρισε ἡ πονεμένη καρδιά καὶ ἡ νοσταλγικὴ ματιὰ τοῦ ἀνθρώπου; Οἱ πλάνες τῶν σοφῶν εἶναι καμμιά φορά μεγαλύτερες ἀπὸ τὶς πλάνες τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων. Ὁ Πλήθων πλανήθηκε κ' ἔβλαψε, μὲ τὴν πλάνη του, τὴν μεγάλην του ἀποστολή. Ὡστόσο, τὸν καιρὸ πού δίδασκε στὸν Μυστρά (καὶ πρὶν πάει στὴν Ἰταλία, ἀλλὰ κι' ἀφοῦ γύρισε ἀπὸ τὴν Ἰταλία) δὲ μᾶς ἔκαμε ποτέ του ν' ἀντιληφθοῦμε τὴν πλάνη του. Δὲ μᾶς μίλησε ποτέ ρητὰ καὶ καθαρὰ γιὰ τὴν ἀναβίωση τῆς πολυθεΐας. Δὲ χτύπησε ποτέ τὴ Χριστιανικὴ θρησκεία. Δὲ μιλοῦσε, βέβαια, συχνὰ γιὰ τὸν Ἐσταυρωμένο (δὲ θυμᾶμαι κἂν ἂν μίλησε ποτέ του γιὰ τὴ Σταύρωση καὶ τὴν Ἀνάσταση), μιλοῦσε ὁμως συχνὰ γιὰ τὴ δική μας ἐκκλησία, χτυπώντας τοὺς ἐνωτικούς καὶ ἐπιμένοντας φανατικὰ στὴν ἀνάγκη νὰ μείνῃ ἡ ἐκκλησία μας αὐτοτελής καὶ μακριὰ ἀπὸ τὸν Πάπα.

Ὁ Βησσαρίων θαύμαζε τόσο πολὺ τὸν Πλήθωνα πού κι' ὅταν διαφωνοῦσε μαζί του δὲν ἔλεγε τίποτε ἢ διατύπωνε τὶς ἀντιρρήσεις του μὲ τὸν πιὸ ἀπαλὸ τρόπο. Καὶ διαφωνοῦσε ὁ Βησσαρίων προπάντων σὲ δυὸ σημεία: τὸ ἓνα εἶχε σχέση μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, πού ὁ Πλήθων τὸν ὑποτιμοῦσε, καὶ τὸ ἄλλο ἦταν ἡ ἀνθενωτικὴ στάση τοῦ Πλήθωνος.

Πρὶν πάει στὴν Ἰταλία καὶ πρὶν, γυρίζοντας ἀπὸ τὸ μεγάλο αὐτὸ ταξίδι, δεχθεῖ τὴ βίαιη κριτικὴ πού ὁ Γεώργιος Σχολάριος διατύπωνε κατὰ τῆς πραγματείας του «περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται», ἦταν ὁ Πλήθων κάπως ἥπιος στὶς κρίσεις του γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη. Ὡστόσο, ἡ προτίμηση πού ἔτρεφε ὁ Πλήθων γιὰ τὸν Πλάτωνα ἦταν τόσο ἐντονη πού τὸν ἔκανε πάντοτε ν' ἀδικεῖ τὸν Ἀριστοτέλη, πράγμα πού στενοχωροῦσε τὸν Βησσαρίωνα. Ὁ ἱερομόναχος τῆς Τραπεζοῦντος ἦταν ἀπὸ νέος πολὺ δίκαιος καὶ ἀμερόληπτος, λυτρωμένος ἀπὸ κάθε φανατισμό. Ἔτσι, ἐνῶ θαύμαζε κι' ὁ Βησσαρίων τὸν Πλάτωνα — καὶ τὸν ἔβαζε χωρὶς ἄλλο κι' αὐτὸς παραπάνω ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη —, πειραζόταν κάπως μέσα του ὅταν ἔβλεπε τὸν Πλήθωνα νὰ μειώνει τὸν Ἀριστοτέλη γιὰ νὰ ἐξυψώσει τὸν Πλάτωνα.

Μιὰ μέρα, μᾶς ἔλεγε ὁ Πλήθων ὅτι ἦταν λάθος τοῦ Ἀριστοτέλους νὰ χαρακτηρίσει ἀσαφῆ ὅσα δίδαξε ὁ Πλάτων γιὰ τὴν αἰωνιότητα — τὴν «ἀϊδιότητα» — τοῦ κόσμου, καὶ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν κατάφερε ἢ δὲ θέλησε νὰ συνδυάσει σωστὰ ὅσα ὁ Πλάτων δίδαξε στὸν «Τίμαιο» καὶ στὸν «Φαῖδρο» του. Κ' εἶχε δίκιο ὁ Πλήθων στὶς παρατηρήσεις πού ἔκανε. Ὁ Πλάτων — ὅπως μᾶς ἔλεγε ὁ Πλήθων, ἐρμηνεύοντας τὸ κρισιμώτατο αὐτὸ σημεῖο τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πλάτωνος μ' ἓνα θαυμάσιο τρόπο — ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴ μεγάλη καὶ βαθειὰ ἀλήθεια πού εἶχαν ἐνστερνισθεῖ καὶ οἱ Πυθαγόρειοι καὶ πού ἐμφανίζει τὸν κόσμο — τὸν οὐρανὸ — «γενητὸν» καὶ ταυτόχρονα, σὲ σχέση μὲ τὸ χρόνο, ἀγένητο (ἢ ἀγέννητο). Μέσ' στὸ βυθὸ τῆς μεγάλης ἀλήθειας αἶρεται ἡ ἀντινομία πού μπροστά της στάθηκε ὁ νοῦς τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὁ κόσμος — μᾶς ἔλεγε ὁ Πλήθων, παραπέμποντάς μας σ' ἓνα περίφημο χωρίο τοῦ «Τιμαίου» — εἶναι γενητὸς καὶ γεννητὸς, ἀλλὰ ἐγινε ἢ γεννήθηκε μὰ ζὶ μὲ τὸ χρόνο· ἔτσι, ἂν διαλυθεῖ ποτέ του, θὰ διαλυθεῖ ἐπίσης μαζί του. Ὁ κόσμος (ἢ ὁ οὐρανὸς) εἶναι «γενητὸς ὑπὸ θεοῦ», πράγμα πού δὲ σημαίνει διόλου ὅτι πρέπει νὰ τὸν θεωρήσουμε «καὶ χρόνῳ αὐτὸν γενητὸν». Ὅπως γεννήθηκε ὁ κόσμος, ἔτσι γεννήθηκε καὶ ὁ χρόνος. Κι' ὅπως δὲν εἶναι ὁ χρόνος γεννημένος «χρόνῳ», ἔτσι δὲν εἶναι οὔτε ὁ κόσμος γεννημένος «χρόνῳ». Τὸ ἴδιο δίδαξε ὁ Πλάτων καὶ

για τὴν ψυχὴ. Ὁ Ἀριστοτέλης — ἔτσι μᾶς ἔλεγε ὁ Πλήθων — δὲ μπορούσε νὰ διακρίνει «τὸ αἰτία μόνη γενητὸν τοῦ καὶ χρόνῳ γενητοῦ», κ' ἔτσι νόμισε ὅτι ἔπρεπε ν' ἀποδώσει σὲ ἀσάφεια καὶ σύγχυση τὸ γεγονός ὅτι ὁ Πλάτων ἄλλοῦ (στὸν «Τίμαιο») ὀνομάζει «γενητὴν τὴν ψυχὴν» καὶ ἄλλοῦ (στὸν «Φαῖδρο») τὴν χαρακτηρίζει ἀθάνατη καὶ ἀγέννητη. Ἀγέννητη εἶναι ἡ ψυχὴ, γιὰ τὸν Πλάτωνα, σὲ σχέση μὲ τὸ χρόνο, ὅπως εἶναι «χρόνῳ» ἀγέννητος καὶ ὁ κόσμος, ὁ οὐρανός. Σὲ σχέση, ὁμως, μὲ τὸν Θεό, εἶναι ἡ ψυχὴ γενητὴ, ὅπως εἶναι κ' ὁ κόσμος ἢ ὁ ἴδιος ὁ χρόνος γενητός.

Ἄν περιοριζόταν ὁ Πλήθων ν' ἀντικρούσει στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸν Ἀριστοτέλη, δὲ θὰ πειραζόταν ὁ Βησσαρίων διόλου. Ἦξερε κ' ὁ Βησσαρίων ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης, μ' ὅλη τὴν καταπληκτικὴ ὀξύνοια ποὺ τὸν ἐχαρακτήριζε, δὲ μπορούσε νὰ φθάσει στὸν λογικὰ ἀσύλληπτο πυρήνα τῆς ἀλήθειας. Ὅπου δὲν ἔφθανε ἡ λογικὴ, δὲν ἔφθανε κ' ὁ Ἀριστοτέλης. Ὡστόσο, ὁ Πλήθων δὲν περιορίσθηκε στὴν παρατήρηση αὐτὴ. Προχώρησε σὲ κρίσεις ποὺ ἦταν ἠθικὰ μειωτικὲς γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ ποὺ τὶς διατύπωσε ἀργότερα καὶ γραπτὰ, ἀπαντώντας στὴ βίαιη κριτικὴ τοῦ Γεωργίου Σχολαρίου. Καὶ μᾶς εἶπε ὁ Πλήθων, καυτηριάζοντας τὸν Ἀριστοτέλη ποὺ νόμισε ὅτι μπορούσε ν' ἀνακαλύψει ἀντιφάσεις καὶ ἀσάφειες στὸν Πλάτωνα: «Ἀριστοτέλης δὲ λέξεως μὲν ἕνεκα οὐκ ἂν δίκαιος εἴη Πλάτωνι μέμφεσθαι, Ἀθηναίῳ τε ὄντι καὶ ἅμα πάντας Ἕλληνας τῇ κατὰ τὴν λέξιν ἀκριβεῖα ὑπερβαλλομένῳ, Σταγειρίτης τε ὦν αὐτὸς καὶ φωνῆς τῆς Ἑλλάδος ἀκριβεῖα οὐκ ὀλίγῳ Πλάτωνος λειπόμενος».

Τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ δὲν ἄρεσε στὸν Βησσαρίωνα· καὶ πρέπει νὰ πῶ ὅτι δὲ μοῦ ἄρεσε καὶ μένα. Ὁ Πλήθων μάλιστα προχώρησε, μιλώντας μας γιὰ τὸ μεγάλο αὐτὸ θέμα, ἀκόμα περισσότερο. Καὶ μᾶς εἶπε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης «προσποιηθεὶς οὖν ἀγνοεῖν, Πλάτωνα αἰδιόν τε ἅμα καὶ ἀγέννητον νομίζοντα τὸν οὐρανόν, μέμφεται αὐτῷ ὡς οὐκ αἰδιόν νομίζοντι, ἠγούμενος τῇ τῆς αἰδιότητος αὐτοῦ θέσει καὶ τό γε ὑπὸ θεοῦ ἂν δεδημιουργῆσθαι ἀναιρεῖσθαι, ὡς οὐκ οὔσαν αἰδίων γένεσιν...». Καὶ γιατί, τάχα, προσποιήθηκε ὁ Ἀριστοτέλης ὅτι ἀγνοοῦσε τὴ βασικὴ σκέψη τοῦ Πλάτωνος γιὰ τὴν αἰωνιότητα τοῦ κόσμου, δηλαδή τοῦ οὐρανοῦ; Προσποιήθηκε ὅτι τὴν ἀγνοοῦσε, γιατί, ἂν ἔλεγε ὅτι τὴ γνωρίζει, θάταν ὑποχρεωμένος νὰ πεί ἂν πιστεύει ἢ ὄχι στὸν Θεό. Ὁ Πλάτων θεωροῦσε τὸν κόσμο «γενητὸν ὑπὸ θεοῦ» καὶ «χρόνῳ» ἀγέννητο. Ὁ Ἀριστοτέλης ἤθελε ν' ἀποφύγει νὰ πεί ἂν πιστεύει ἢ ὄχι στὸν Θεό ὡς δημιουργό, καὶ γι' αὐτὸ ἰσχυρίσθηκε ὅτι ὁ Πλάτων, λέγοντας ὅτι ὁ κόσμος εἶναι γενητός, θεωροῦσε τὸν κόσμο καὶ «χρόνῳ γενητόν». Ἔτσι, ὁ Ἀρι-

στοτέλης «περί μὲν τοῦ ὑπὸ θεοῦ τὸν οὐρανὸν δεδημιουργῆσθαι ἢ μή, οὐδὲ γρῦ· ἀντειπεῖν μὲν γὰρ τῇ δόξῃ ἀνέδην οὐκ ἐθάρρει, μὴ οὐ καὶ ἀσεβείας δίκην ὄφλη — ἐν γὰρ Ἑλλήνων τῷ κοινῷ αὕτη ἡ δόξα μάλιστα ἐκράτει, ὡς Ἐπιφάνης ἐκ πάντα τέτυκται —, συνειπεῖν δὲ αὐτῷ οὐκ ἐνόμιζεν, οὐκ ἐδόξαζε».

Τὰ συμπεράσματα αὐτὰ τοῦ Πλήθωνος δὲν ἄρεσαν στὸν Βησσαρίωνα· καὶ δὲ μοῦ ἄρεσαν καὶ μένα. Ἐνῶ εἶχαμε θαυμάσει τὸν Πλήθωνα ὅσο, ἀντικρούοντας τὸν Ἀριστοτέλη, ἀποκάλυπτε στὰ μάτια μας τὴ μεγάλη ἀλήθεια τῶν Πλατωνικῶν λόγων, ἀντιδράσαμε μέσα μας, ὅταν ὁ Πλήθων προχώρησε πέρ' ἀπὸ τὴν οὐσιαστικὴ ἀντίκρουση καὶ κατηγορήσε ἠθικὰ τὸν Ἀριστοτέλη.

30

Τὸν Βησσαρίωνα τὸν πείραζε κάπου - κάπου καὶ ἡ ἐντονη ἀνθενωτικὴ στάση τοῦ Πλήθωνος. Ὁ «πολύθεος» καὶ «ἀποστάτης» Πλήθων ὑποστήριζε φανατικὰ τὴν αὐτοτέλεια τῆς ἐκκλησίας μας. Τὴν αὐτοτέλεια τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας τὴν ἔβλεπε ὁ Πλήθων συνυφασμένη μὲ τὴν αὐτοτέλεια τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους γενικά. Ὁ Βησσαρίων ἀγαποῦσε τὸ Γένος μὲ τὸ ἴδιο μεγάλο πάθος. Ὡστόσο, τὴ σωτηρία του δὲν τὴν ἔβλεπε στὴν αὐτοτέλεια· τὴν ἔβλεπε στὴ στενὴ συνεργασία μὲ τὴ Δύση, μὲ τοὺς Λατίνους.

Τὴ στάση αὕτη τοῦ Βησσαρίωνος τὴν ἐπηρέαζαν κι' ἄλλες σκέψεις. Γεννημένος κι' ἀναθρεμμένος στὴν Τραπεζοῦντα, εἶχε διαπιστώσει ὁ Βησσαρίων — ὅπως μοῦ ἔλεγε συχνὰ — ὅτι κάθε ἐκκλησία θέλει νὰ μείνει ἢ νὰ γίνῃ αὐτοτέλης γιὰ λόγους ποὺ δὲν ἔχουν καμμιά σχέση μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Μάταιοι καὶ ἐγκόσμιοι λόγοι ἔκαμαν τὴν ἐκκλησία τῆς Τραπεζοῦντος, μολονότι ἦταν Ἑλληνικὴ, νὰ θέλῃ ν' ἀνεξαρτοποιηθεῖ ἀπόλυτα ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο. Ὁ Βησσαρίων αἰσθανόταν μιὰ βαθειὰ λατρεία γιὰ τὸν πρῶτο του δάσκαλο, τὸν μητροπολίτη Δοσίθεο. Ὡστόσο, τὸν ἀγῶνα ποὺ εἶχε κάμῃ ὁ Δοσίθεος γιὰ νὰ κηρύξει ἀνεξάρτητη τὴν ἐκκλησία τῆς Τραπεζοῦντος, τὸν ἔβλεπε ὁ Βησσαρίων σὰν κάτι μάταιο· ἦταν ἐπόμενο (ὅπως ἔλεγε) νὰ ὀδηγήσει ὁ ἀγῶνας αὐτὸς τὸν Δοσίθεο σὲ ἀκαρπες προσωπικὲς περιπέτειες, σὲ μιὰ μεγάλη προσωπικὴ δοκιμασία ποὺ, ἐνῶ ἠθικὰ τὸν ἐξύψωσε, δὲν εἶχε κανένα νόημα, οὔτε Χριστιανικό, οὔτε Ἑλληνικό. Τὸ ἴδιο ἰσχυρίζοταν ὁ Βησσαρίων καὶ γιὰ τὸ μεγάλο σχίσμα. Κι' αὐτὸ τὸ σχίσμα ποὺ χωρίζει τὴν ἀνατολικὴ ἐκκλησία ἀπὸ τὸν Πάπα δὲν ὑπηρετεῖ οὔτε τὸν Χριστιανισμό, οὔτε τὴν Ἑλλάδα, καὶ πρέπει ν' ἀποδοθεῖ σὲ ματαιότητες καὶ σὲ στενοὺς ἐγκόσμιοις σκοποῦς. Ὁ Βησσαρίων ἐκάκιζε, βέβαια, καὶ τοὺς Δυτικούς, κ' ἔλεγε ὅτι φταίει κι' ὁ Πάπας ποὺ τὴν ἔνωση τὴ βλέπει σὰν εὐκαιρία γιὰ ν' αὐξήσῃ τὴ

δική του ἐγκόσμια ἐξουσία. Ὡστόσο — αὐτὴ ἦταν συνήθως ἡ μελαγχολικὴ κατάληξη τῶν λόγων του — ὁ ἐξυπνότερος καὶ πιὸ ἀδύνατος πρέπει νὰ ὑποχωρήσει. Ὁ Ἕλληνας αὐτοκράτωρ εἶναι πολὺ πιὸ ἀδύνατος ἀπὸ τὴ Δύση· ἄς δείξει, λοιπόν, ὅτι εἶναι καὶ πιὸ ἐξυπνος ἀπὸ τὸν Πάπα.

Τὶς σκέψεις αὐτὲς τὶς πρόβαλλε κάπου - κάπου ὁ Βησσαρίων καὶ μπροστὰ σ' αὐτὸν τὸν Πλήθωνα. Ἀλλὰ τὶς πρόβαλλε μὲ τὸν πιὸ ἀπαλό τρόπο, λέγοντας ὅτι δὲν εἶναι ἱκανὸς ὁ ἴδιος ν' ἀκολουθήσει τὸν Πλήθωνα στὴν καθαρὴ καὶ κατηγορηματικὴ του τοποθέτηση καὶ ὅτι ἡ ἀδυναμία τῆς ἴδιας του τῆς ψυχῆς τὸν ἔκανε νὰ κατέχεται ἀπὸ ἀμφιβολίες. Ὁ Πλήθων καταλάβαινε ὅτι ὁ ἀγαπητὸς του μαθητὴς διαφωνοῦσε οὐσιαστικὰ καὶ ὑποδεχόταν τὰ λόγια αὐτὰ τοῦ Βησσαρίωνος μ' ἓνα πικρὸ χαμόγελο. Κ' ὕστερ' ἀπὸ τὸ χαμόγελο — ἓνα χαμόγελο ἀνάγλυφο στὸ μαρμάρينو πρόσωπό του — ἀρχίζε νὰ ξαναλέει τὴ γνώμη του μὲ τόνο ἀκόμα πιὸ κατηγορηματικὸ. Ἦξερε ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης ζητοῦσε μὲ κάθε τρόπο τὴν ἔνωση τῶν ἐκκλησιῶν. Καὶ λυπόταν ὅταν μάθαινε ὅτι κι' ὁ δεσπότης Κωνσταντῖνος συμεριζόταν τὴν πολιτικὴ τοῦ αὐτοκράτορος. Παραδεχόταν βέβαια, ὅτι ἡ πολιτικὴ αὐτὴ, μιὰ πατροπαράδοτη πολιτικὴ ἀδυναμίας τῶν Παλαιολόγων, εἶχε πηγὴ τῆς τὸν πατριωτισμό, τὸ φόβο ὅτι τὸ Γένος, χωρὶς τὴ βοήθεια τῶν Δυτικῶν, μποροῦσε νὰ χαθεῖ. Ὡστόσο — ὅπως μᾶς ἔλεγε — τὸ Γένος δὲ μπορεῖ νὰ σωθεῖ μὲ πολιτικούς συνδυασμοὺς ποὺ τοὺς ὑπαγορεύει τὸ αἶσθημα τῆς ἀδυναμίας· μονάχα ἡ ἀπόφαση νὰ ξαναγίνουμε δυνατοί, ξεκινώντας καὶ πάλι ἀπ' ὅπου ξεκίνησαν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, θὰ σώσει τὸ Γένος.

Ὁμολογῶ ὅτι οἱ ἰδέες αὐτὲς τοῦ Πλήθωνος μ' ἐσαγήνευαν. Καὶ μ' ἐκολάκευε, ὡς Πελοποννήσιο, ἰδιαίτερα τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Κωνσταντινουπολίτης Πλήθων ἔβλεπε τὴν Πελοπόννησο ὡς τὸ ὄρμητήριο γιὰ τὴν ἀναγέννηση τῆς Ἑλλάδος. Χωρὶς νὰ τὸ λέει ρητὰ, ὁ Κωνσταντινουπολίτης Πλήθων εἶχε μέσα του καταδικάσει τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἀπὸ τὰ λόγια του ἔβγαινε ἀρκετὰ καθαρὰ ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολη ἀποτελοῦσε τὴν ὥρα ἐκείνη ἓνα βᾶρος πού, πιέζοντας τοὺς ὤμους τοῦ Γένους, τὸ ἐμπόδιζε νὰ ὑψώσει ξανά τὸ ἀνάστημά του. Ὅπως εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ ἡ Θεσσαλονίκη, ἔτσι θ' ἄπρεπε — δὲν τὸ εἶπαν ποτὲ τὰ χεῖλη τοῦ Πλήθωνος ρητὰ, ἀλλὰ τὰ μάτια του τόλεγαν — νὰ ἐγκαταλειφθεῖ καὶ ἡ Κωνσταντινούπολη ἢ ἔστω νὰ θεωρηθεῖ καταδικασμένη, κ' ἔτσι ὀλόκληρη ἡ προσπάθεια τοῦ Γένους νὰ συγκεντρωθεῖ στὶς παλαιὲς ἐστίες τῶν Δωριέων. Συχνότατα μᾶς ξανάλεγε ὁ Πλήθων τὴν περίφημη φράση του ποὺ τὴν εἶχε περιλάβει καὶ στὸ ὑπόμνημά του πρὸς τὸν αὐτο-

κράτορα Μανουήλ : «Συμπάσης δὲ ταύτης τῆς χώρας» (δηλαδή, τῆς Ἑλλάδος) «αὐτὴ Πελοπόννησος ὁμολογεῖται τὰ πρῶτα τε καὶ γνωριμώτατα ἐνεγκοῦσα τῶν Ἑλλήνων γένη, καὶ ἀπὸ ταύτης ὀρμώμενοι τὰ μέγιστα τε καὶ ἐνδοξότατα Ἕλληνες ἔργα ἀπέδειξαντο». Ὅπως καὶ τότε, ὅταν ἡ ἱστορία βρισκόταν στὴ χαραυγὴ τῆς, ἔτσι καὶ τώρα θάπρεπε, κατὰ τὸν Πλήθωνα, νὰ ὀρμηθοῦν καὶ πάλι ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο οἱ Ἕλληνες γιὰ νὰ ἐκτελέσουν τὰ ἔργα ποὺ θὰ μπορούσαν ν' ἀποδειχθοῦν κι' αὐτὰ ἐνδοξα καὶ μεγάλα. Ἡ Κωνσταντινούπολη δὲ μπορούσε πιά νὰ γίνῃ τὸ ὀρμητήριο γιὰ τὸ νέο ξεκίνημα τοῦ Γένους. Ἡ Κωνσταντινούπολη – ἔτσι μᾶς ἔλεγε συχνὰ ὁ Πλήθων – συμβολίζει τὸ γῆρας τῆς Ἑλλάδος· ἡ Σπάρτη συμβολίζει τὴν αἰώνια νεότητά της. Μιὰ μέρα, ἄκουσα τὸν Πλήθωνα νὰ λέει ὅτι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν παρακμὴ ποὺ ἐπικρατεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὁ μοναχὸς Ἰωσήφ ὁ Βρυέννιος διάβασε μπροστὰ στὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη, στὸ παλάτι τῶν Βλαχερνῶν, ἕνα λόγο του ὅπου ὑπάρχουν οἱ φράσεις :

«Πονηραὶ αἱ ἡμέραι τῶν χρόνων τὰ τέλη· τὸ γῆρας τοῦ κόσμου· ἡ ἐκθυμία τοῦ Σύμπαντος... Ὀλόσωμος ἡ πληγὴ, ἡ νόσος καθολικὴ, χαλεπὸν τὸ τραῦμα, ἀπαραμύθητος ἡ συμφορὰ καὶ παρακλήσεως πάσης μείζων... Παραναλώθημεν, ἀπολώλαμεν, διαπεφωνήκαμεν καὶ ὡς τραυματίαι ἤδη καὶ παραπληγες ἡμῶν αὐτῶν ἔξω γεγόναμεν... Κύκλω καὶ πανταχόθεν ἡ τοῦ Θεοῦ ὀργὴ ἀφικνεῖται».

Πῶς μπορούσε ἡ Κωνσταντινούπολη, ὅπου οἱ Ἱερεμιάδες ἀρχισαν πρὶν πέσει ἡ Σιών καὶ ὅπου τὰ χεῖλη ἀνδρῶν σοφῶν κηρύσσουν στὴ μεγάλη αἴθουσα τοῦ βασιλικοῦ παλατίου «τῶν χρόνων τὰ τέλη, τὸ γῆρας τοῦ κόσμου, τὴν ἐκθυμίαν τοῦ Σύμπαντος», νὰ γίνῃ τὸ ὀρμητήριο τῆς νέας Ἑλληνικῆς ζωῆς; Μονάχα ὁ Εὐρώτας μπορούσε νὰ ξαναδροσίσει τὰ κορμιά τῶν Ἑλλήνων καὶ νὰ ξαναζωντανέψει τὴν ψυχὴ τους.

31

Τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἡμέρα ποὺ πρωτογνώρισα τὸν Πλήθωνα, τὸν ἄκουσα νὰ μιλάει γιὰ τὴ νέα ἐξόρμηση τοῦ Γένους. Ἦταν ἀνοιξη. Τὸ πρῶινὸ ἐκεῖνο ἦταν θαυμάσιο. Ἡ κοιλάδα τοῦ Εὐρώτα εἶχε ἀνθίσει ὀλόκληρη, ἐνῶ οἱ κορφές καὶ οἱ ἀρρενωπές χαράδρες τοῦ Ταυγέτου ἦταν ἀκόμα γεμάτες χιόνι.

Τὸν Πλήθωνα, ὅταν μὲ πῆγε ὁ Βησσαρίων κοντά του, τὸν βρήκαμε νὰ κάθεται στὸ ἡλιακωτὸ τοῦ ἀρχοντικοῦ του. Γύρω του ἦταν ἕνας κύκλος μαθητῶν. Τὸν Δημήτριο Τριβώλη ποὺ εἶχε τὴν ὠραία μανία ν' ἀντιγράφει χειρόγραφα τὸν εἶχα γνωρίσει δύο

μέρες πριν. Σεμνός και σιωπηλός καθόταν πλάϊ στον Πλήθωνα και κοίταζε στα μάτια τον «τῆς ὑψηλῆς φιλοσοφίας θεῖον καθηγεμόνα», ὅπως ὀνόμασε τὸν Πλήθωνα στὴ «μονωδία» ποὺ ἔγραψε μετὰ τὸ θάνατό του Γρηγόριος ὁ Μοναχός. Πιὸ πέρα στεκόταν ὀρθὸς ἕνας νέος. Ἦταν ὁ Ἱερώνυμος (ἢ Ἑρμώνυμος) Χαριτώνυμος ποὺ ἐτόνιζε πάντοτε ὅτι ἦταν Σπαρτιάτης καὶ πού, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Πλήθωνος, ἔγραψε – στὴν «ὑμνωδία» ποὺ τοῦ ἀφιέρωσε – τὰ βαρυσήμαντα λόγια: «Διασπαρησόμεθά τε οἱ τῶν λόγων ἔραστοί ἐπὶ τὴν τῆς οἰκουμένης ἐσχατιάν· ἡ σὴ γὰρ ἐλπίς μέχρι τοῦδε παρακατεῖχεν ἡμᾶς». Ἀπέναντι ἀπὸ τὸν Πλήθωνα, θεωρώντας τὸν ἑαυτοῦ σαν τὸ ἀναγκαῖο συμπλήρωμα τοῦ φιλοσόφου στὸν κύκλο τῶν μαθητῶν, καθόταν ὁ Ἰωάννης Μόσχος, ἐκεῖνος ποὺ δοκίμασε, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ φιλοσόφου, νὰ συνεχίσει τὸ διδακτικὸ ἔργο τοῦ Πλήθωνος στὸν Μυστρά. Κι' ὁ Ἰωάννης Δοκειανὸς καθόταν κάπου, ὁ σοφὸς Πόντιος (πατρίδα του ἦταν ἡ Δόχεια) ποὺ εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τότε, ἀπὸ τὸ 1431, ὄχι μόνο ν' ἀντιγράφει, ἀλλὰ καὶ νὰ συλλέγει παλαιὰ χειρόγραφα, εἰδικώτερα μάλιστα τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Ἡσίοδο, τὸν Ξενοφῶντα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ καὶ τὸν Ἅγιο Βασίλειο καὶ τὸν Θεοδώρητο. Μὲ ὕφος ἐπιβλητικὸ καθόταν, ἀκουμπτημένος σ' ἕνα πιὸ ἀναπαυτικὸ κάθισμα, ὁ Νικηφόρος Χειλᾶς ποὺ ξεχώριζε ὡς ὁ Πριγκιψ ἐπάνω ἀπ' ὅλα τ' ἀρχοντόπουλα τῆς Πελοποννήσου.

Ὁ Πλήθων, τὴν ἡμέρα ἐκείνη, μιλώντας γιὰ τὸ νέο ξεκίνημα τοῦ Γένους, ἀπευθυνόταν ἰδιαίτερα σ' ἕναν ἱερωμένο ποὺ τὸν εἶχε βάλει δεξιὰ του. Ἄν καὶ δὲν ἔμοιαζε νᾶναι παραπάνω ἀπὸ σαράντα ἐτῶν, ὁ Πλήθων – ὁ ἑβδομηντάρτης φιλόσοφος – τοῦ μιλοῦσε μὲ σεβασμό. Ἦταν ὁ Ἰσίδωρος, ὁ πρῶτος ἴσως ἔμπιστος μαθητῆς τοῦ Πλήθωνος στὸν Μυστρά, ἐκεῖνος ποὺ ὡς νεαρώτατος ἱερομόναχος εἶχε ἀπαγγεῖλει, στὴν ἐπιμνημόσυνη τελετὴ τοῦ 1409, τὸ μισὸ Ἐπιτάφιο Λόγο τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ γιὰ τὸν ἀδελφὸ του Θεόδωρο. Ἀφοῦ διαβάστηκε ἡ «Προθεωρία» ποὺ εἶχε συντάξει ὁ ἴδιος ὁ Πλήθων (μιὰ περίληψη τοῦ Ἐπιτάφιου Λόγου καὶ μιὰ κολακευτικώτατη κρίση γιὰ τὸν βασιρικὸ συγγραφέα), τὸ ἐκτενέστατο κείμενο τὸ ἀπάγγειλαν ὁ Ἰσίδωρος καὶ ὁ Δημήτριος Γαζῆς, ὁ ἀφοσιωμένος φίλος καὶ συνεργάτης τοῦ πρώτου δεσπότη Θεοδώρου. Νεώτατος, ἔγινε ὁ Ἰσίδωρος μητροπολίτης Μονεμβασίας, ἀλλὰ – χωρὶς νὰ μάθουμε τότε πῶς καὶ γιατί – εἶχε κληθεῖ νὰ ἐγκαταλείψει τὴ μητρόπολή του καὶ νὰ πάει στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ ν' ἀναλάβει ἡγούμενος σ' ἕνα μεγάλο μοναστήρι. Τὴν ἡμέρα ἐκείνη εἶχε ἔρθει στὸν Μυστρά γιὰ ν' ἀποχαιρετήσει τὸν παλαιὸ του δάσκαλο, τὸν Πλήθωνα. Ὅταν, ἕξη χρόνια

ἀργότερα, πῆγα στήν Κωνσταντινούπολη, ὅλοι μιλοῦσαν μέ θαυμασμό γιά τόν Ἰσίδωρο, τόν μητροπολίτη Κιέβου καί ἀρχιεπίσκοπο τῆς Ρωσίας. Φαίνεται ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης καί ὁ πατριάρχης κάλεσαν τόν Ἰσίδωρο, ἀπό τὰ 1431, στήν Κωνσταντινούπολη γιά νά προετοιμάσουν λίγο-λίγο τήν ἀνάδειξή του στόν μητροπολιτικό θρόνο τοῦ Κιέβου, ἐξασφαλίζοντας ἔτσι σ' ἓναν Ἕλληνα — πρῶγμα πού, ὅπως ἔμαθα ἀργότερα, προκάλεσε ἀντιδράσεις — τήν ἡγεσία τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας. Στό ἔτος 1437 διορίσθηκε ὁ Ἰσίδωρος μητροπολίτης Κιέβου. Ἔτσι, δέν τόν πρόλαβα στήν Κωνσταντινούπολη. Τόν εἶδα, ὁμως, ξανά στή Φερράρα τῆς Ἰταλίας ὅταν, τόν Αὐγούστο τοῦ 1438, ἔφθασε ἐκεῖ καθυστερημένος, ὕστερ' ἀπό ἓνα ταξίδι πού ἔπιασε ὀλόκληρο χρόνο, ἐπικεφαλῆς μιᾶς μεγάλης ἀκολουθίας. Ἐκεῖ, στήν Ἰταλία, συνεργάσθηκαν στενά οἱ δυò μελλοντικοὶ καρδινάλιοι τῆς Λατινικῆς ἐκκλησίας, ὁ Βησσαρίων καί ὁ Ἰσίδωρος, διαφωνώντας μέ τόν σεβαστό καί λατρευτό τους Πλήθωνα πού ἔμεινε προσηλωμένος στήν ἀνθενωτική του ἰδεολογία.

Τὸ ἀνοιξιᾶτικο ἐκεῖνο πρῶινὸ τοῦ 1431, ὁ Πλήθων μᾶς μίλησε προπάντων γιά τὸ νέο ξεκίνημα τοῦ Γένους. Μονάχα στό τέλος, λίγο πρὶν χωρίσουμε, πῆγε ἡ συζήτηση στό πρόσωπο τῆς Κλεόπης Μαλατέστα. Ὅπως διαπίστωσα, ὅλοι τους θαύμαζαν καί λάτρευαν τὴ δέσποινα τοῦ Μυστρά. Ὁ Ἰσίδωρος εἶχε ἀπευθύνει ἓνα-δυò χρόνια πρὶν, μιᾶ πραγματεία του «πρὸς τὴν φιλολογωτάτην δέσποιναν». Γραφτό της ἦταν νά τῆς ἀπευθύνουν «μονωδίες» δυò χρόνια ἀργότερα ὁ ἴδιος ὁ Πλήθων, ὁ Βησσαρίων καί ὁ πρίγκιπας Νικηφόρος Χειλᾶς. Ὅταν ὁ δεσπότης Θεόδωρος καί ἡ δέσποινα Κλεόπη (μ' ἀρέσει νά τὴ λέω Κλεόπη, καί ὄχι Κλεόπα, ὅπως θᾶταν ἴσως σωστότερο) μέ δέχθηκαν σὲ ἀκρόαση, δικαιολόγησα μέσα μου τὸ θαυμασμό πού ὅλοι τους ἔτρεφαν πρὸς τὴν ξενιτεμένη Ἰταλίδα.

32

Ἄν ἦταν ξενιτεῖα γιά τὴν Κλεόπη Μαλατέστα ὁ Μυστράς, ποιὸς ξέρει τί ἦταν γιά τὴν ψυχὴ της ὁ τόπος ὅπου τὴν πῆγε, νέα καί ὠραιότατη, στό ἔτος 1433, ὁ θάνατος!

Περίεργη ἦταν ἡ μοῖρα πού εἶχαν οἱ πιὸ πολλές ἀπὸ τὶς ὁμορφες ξένες πριγκίπισσες στήν ἀγκαλιά τῶν Παλαιολόγων. Ὅσο μεγαλύτερη ἦταν ἡ ὁμορφιά τους, τόσο μικρότερη ἦταν ἡ πνοή τους. Ἡ Ἄννα, ἡ μικρούλα κόρη τοῦ ἡγεμόνος Βασιλείου Δημήτροβιτς, ἔφυγε ἕνδεκα χρονῶν ἀπὸ τὴ Ρωσία γιά νά γίνει γυναῖκα τοῦ Ἰωάννου Παλαιολόγου, δέν πρόλαβε καλὰ - καλὰ νά γνωρίσει τὸν ἄντρα της πού ὁ πατέρας του Μανουὴλ τὸν ἔστειλε τότε στήν Πελοπόννησο, καί πέθανε, στό ἔτος 1418, χωρὶς νά συμπληρώσει

τὰ δεκαπέντε της χρόνια, στήν Κωνσταντινούπολη. Τὸν ἴδιο χρόνο πού ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος μπῆκε στήν Πάτρα, ἔχασε τὴν ὠραία του σύζυγο, τὴ Μαγδαληνὴ Τόκκο, πού εἶχε ὀνομασθεῖ Θεοδώρα. Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1428 παντρεύτηκε ὁ δεσπότης Κωνσταντῖνος τὴ Θεοδώρα στους Μύλους, πλάι στήν Πάτρα. Τὸ Νοέμβριο τοῦ 1429 «ἡ βασίλισσα κυρία Θεοδώρα», ὅπως συνήθιζε νὰ λέει συχνὰ ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς, «εὕρισκομένη εἰς τὸ Στάμηρον» (στὸ Σανταμέρι) «ἀπέθανε, καταλείψασα λύπην πολλὴν εἰς τὸν ἄνδρα αὐτῆς καὶ πάντας ἡμᾶς τοὺς αὐτοῦ οἰκείους διὰ τὸ εἶναι αὐτὴν καλλίστην». Ὁ Βησσαρίων τῆς ἀφιέρωσε εἰκοσιέξη ἰαμβικούς ἐπιτύμβιους στίχους πού εἶναι λιτοί, ἄρτιοι καὶ σὰ γραμμένοι ἀπὸ ἀρχαῖον Ἑλληνα ποιητὴ. Μιλώντας γιὰ τὴν ἔνωσή της μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο, λέει ὁ Βησσαρίων :

«ἀρμόζεται δὴ πρὸς γάμου κοινωνίαν

.....
δεινῶ μαχητῆ Κωνσταντίνῳ δεσπότη».

Μὲ τὴ μεγάλη του ὀξύδερκεια εἶδε ὁ Βησσαρίων, ἀπὸ τότε, ποιὸ ἦταν τὸ κύριο γνώρισμα τοῦ Κωνσταντίνου. Εἴκοσι ὀλόκληρα χρόνια πρὶν τὸν ἀντικρύσουν τὰ μάτια τῆς ἱστορίας στήν πύλη τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ, εἶδε ὁ Βησσαρίων τὸν «δεινὸν μαχητὴν».

Ὅταν, στὸ ἔτος 1433, πέθανε ἡ Κλεόπη Μαλατέστα, ἡ ὠραία δέσποινα τοῦ Μυστρά, ὁ θρῆνος ἦταν μεγάλος καὶ καθολικός : «ὀδύρονται δὲ καὶ πόλεις καὶ κῶμαι πᾶσαι σχεδόν», ἔγραφε στὴ «μονωδία» του ὁ Νικηφόρος Χειλᾶς. Ὁ Βησσαρίων ξέσπασε σὲ ἀκατάσχετο θρῆνο : «ὦ ποσάκις μὲν αὐτὴν ἀναζητήσομεν, οὐδὲν δὲ μᾶλλον εὐρήσομεν»! Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ θρηνητικὴ «μονωδία» του, ὁ Βησσαρίων ἀφιέρωσε στὴν Κλεόπη, ἀποκαλώντας τὴν «φιλιτάτην», καὶ εἰκοσιδύο ἰαμβικούς ἐπιτύμβιους στίχους. Ὅσο γιὰ τὸν Πλήθωνα, ἡ δικὴ του «μονωδία» δὲ μπορούσε νὰ ναι θρηνητικὴ. Ὁ ψυχρὸς φιλόσοφος τοῦ Μυστρά, πού τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου του ἦταν σὰ σκαλισμένα ἐπάνω σὲ μάρμαρο, ἔγραψε μιὰ «μονωδία» πού ἀρχίζει μὲ στίχους τοῦ Σόλωνος, προχωρεῖ στὴν ἀπαρίθμηση τῶν ἀρετῶν τῆς Κλεόπης, καὶ καταλήγει σὲ σκέψεις γύρω ἀπὸ τὸ θάνατο καὶ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Πρὶν μπεῖ στὴν ἀπαρίθμηση τῶν ἀρετῶν τῆς Κλεόπης, γράφει ὁ Πλήθων — ὁ φιλόσοφος πού εἶχε μεγάλη πείρα ζωῆς — λόγια πολὺ χαρακτηριστικὰ γιὰ τὴν ὠραιότητα τοῦ γυναικείου σώματος : «Ἐνὶ μὲν γὰρ τῶν γυναικῶν, κάλλους σώματος τυχοῦσαι, ἔπειτα πολὺ τι ψυχῆς αἴσχος τούτῳ ἀντιτιθεῖσαι, ἄχρηστον αὐτό, μᾶλλον δὲ βλαβερόν καὶ αὐτοῖς καὶ ἄλλοις ἀποφαίνουσιν. Ἡ δὲ» (Κλεόπη) «πρὸς τῷ τοῦ σώματος κάλλει, λαμπρῷ ὄντι, πολὺ ἔτι λαμ-

πρότερόν τε καί θειότερον τὸ τῆς ψυχῆς, ἀντεπιδεδειγμένη, εἰδωλόν τι τοῦ τῆς ψυχῆς κάλλος τὸ τοῦ σώματος ἀπέφαινεν».

Τὴν ὠραία Κλεόπη, ποὺ τὸ μυστικὸ τῆς μελαγχολικῆς ψυχῆς της δὲ θὰ τὸ μάθει κανένας, τὴν ἐνταφιάσαμε στὴ μονὴ τοῦ Ζωοδότου, ὅπου μετακομίστηκαν καὶ τὰ ὄστα τῆς Θεοδώρας (τῆς Μαγδαληνῆς Τόκκο), τῆς συζύγου τοῦ Κωνσταντίνου.

Στὴ «μονωδία» του γράφει ὁ Πλήθων: «Λογιστέον δ' ἂν εἴη περὶ τοῦ θανάτου καθ' ἅπερ ἂν εἴη περὶ ἀποδημίας μακρᾶς, καὶ ταύτης ἐπὶ πολὺ ἀμείνοσιν ἂν ἐλπίσι γιγνομένης». Οἱ ὁμορφες μικρὲς πριγκίπισσες ξενιτεύτηκαν γιὰ νὰ γίνουν γυναῖκες Ἑλλήνων ἡγεμόνων. Ποιά ἀποδημία ἦταν γι' αὐτὲς μεγαλύτερη: ἐκείνη ποὺ τὶς ἀπομάκρυνε ἀπὸ τὴν πατρίδα τους ἢ ἐκείνη ποὺ τὶς ἀπομάκρυνε, νέες καὶ ὠραῖες, ἀπὸ τὴ ζωὴ; Καὶ ποιὲς ἐλπίδες ἦταν, τάχα, καλύτερες: ἐκεῖνες ποὺ ἐκλείσαν στὴν τρυφερὴ καρδιά τους φεύγοντας ἀπὸ τὴν πατρίδα τους ἢ ἐκεῖνες ποὺ, τὴν ὥρα ποὺ ἔφευγαν ἀπὸ τὴ ζωὴ, ἐνανούρισαν κι' ἀποκοίμισαν τὴν κουρασμένη νεανικὴ ψυχὴ τους; Ὁ Πλήθων μιλάει μόνο γιὰ ἐλπίδες. Ὡστόσο, φεύγοντας ἀπὸ τὴ ζωὴ, δὲν εἶχαν τάχα κυριευθεῖ κι' ἀπὸ κάποιον φόβο, ὅπως εἶχαν δίχως ἄλλο κυριευθεῖ ἀπὸ φόβους φεύγοντας ἀπὸ τὴν πατρίδα τους κι' ἀπὸ τὸ πατρικὸ τους σπίτι;

Ἔχουν συχνὰ ἀπασχολήσει τὴ σκέψη μου ἡ μοῖρα καὶ τὰ μυστικὰ τῶν ξενιτεμένων πριγκίπισσῶν ποὺ πέθαναν νέες καὶ ὠραῖες!

33

Τὰ χρόνια ποὺ πέρασα στὸν Μυστρά — ἀπὸ τὸ 1431 ὡς τὸ 1437 — ἦταν χρόνια ποὺ μ' ἔκαμαν ν' ἀλλάξω τὸ δρόμο τῆς ζωῆς μου. Ἀντὶ νὰ γυρίσω στὴν Πάτρα, πῆρα τὸ δρόμο ποὺ μὲ πῆγε γιὰ πάντα μακριὰ της. Τὴν ἀγαπημένη μου Πάτρα δὲν τὴν εἶδα πιά ξανά. Ἐφυγα ἀπὸ τὸ σπίτι μου, ἀποχαιρετώντας γιὰ πάντα τοὺς γονεῖς μου, πρὶν μπεῖ ἡ ἀνοιξή τοῦ ἔτους 1431. Κ' ἔφθασα στὸν Μυστρά, ὅταν ἡ κοιλάδα τοῦ Εὐρώτα εἶχε ἀνθίσει ὀλόκληρη. Τὶς ὥρες ποὺ ἐγὼ θαύμαζα τὸν Μυστρά — τοὺς ναοὺς, τὶς τοιχογραφίες, τὴ δέσποινα Κλεόπη, τὰ λόγια τοῦ Πλήθωνος —, στὴν Πάτρα εἶχε ἐνσκήψει ἕνας φοβερὸς λοιμὸς. Ἀργησα νὰ πληροφορηθῶ τὰ κακὰ νέα. Μονάχα στὸ τέλος τοῦ σωτήριου ἔτους 1431 ἔλαβα ἕνα γράμμα τοῦ Σφραντζῆ ποὺ μοῦ τάλεγε ὅλα. Μὲ τὴν πρώτη φράση μοῦ καθιστοῦσε γνωστὸ ὅτι ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο εἶχε ἀναλάβει καὶ ἐπίσημα «τὴν τῆς Πάτρας ἡγεμονίαν». Ὑστερα μοῦ ἔλεγε ὅτι οἱ Τοῦρκοι προχωροῦν: ὅπως εἶχαν πάρει ἀπὸ τοὺς Βενετούς, τὴν ἀνοιξή τοῦ 1430, τὴ Θεσσαλονίκη, ἔτσι — τὸ φθινόπωρο τοῦ 1431 — μπῆκαν στὰ Ἰωάννινα καὶ πῆραν ὀλόκληρη τὴν περιοχὴ

στά χέρια τους. Ἡ εἶδηση αὐτὴ δὲ μὲ ξάφνιασε. Ὁ Βησσαρίων κ' ἐγὼ ἀπορούσαμε πῶς ὁ Τουραχάνης πού τὸν Μάιο τοῦ 1431 ξαναχάλασε τὸ Ἑξαμίλιο δὲ μπῆκε πάλι στὴν Πελοπόννησο. Στὸ τέλος τῆς ἐπιστολῆς του μοῦ ἔγραφε ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς ὅτι «πολλὴ λοιμικὴ νόσος γέγονεν ἐν τῇ Πάτρᾳ» καὶ ὅτι οἱ γονεῖς μου εἶχαν πεθάνει... Ἡ καρδιά μου πῆγε νὰ σπάσει. Ἄν ζοῦσε ὁ δάσκαλός μου, θὰ εἶχα ἐκείνον! Τώρα, ποιόν μποροῦσα νὰ χῶ;

Ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς μὲ βεβαίωσε ὅτι εἶχε τακτοποιήσει τὰ περιουσιακά μου καὶ ὅτι μποροῦσα, ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς μου, νὰ ὑπολογίζω σ' ἓνα μέτριο, ἀλλὰ σταθερό, εἰσόδημα.

34

Ὁ Πλήθων δὲ μπόρεσε νὰ πάρει στὴν καρδιά μου τὴ θέση πού εἶχε ὁ δάσκαλός μου, ὁ ἄσημος καλόγερος τοῦ Ὀμπλοῦ. Ὅπως εἶπα καὶ κάπου παραπάνω, ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή πού ἀντίκρισα τὸν Πλήθωνα κατάλαβα ὅτι δὲ θὰ μποροῦσα ποτέ νὰ γίνω μαθητὴς του ἀληθινὸς καὶ ἀφοσιωμένος. Ὁ θαυμασμός μου γιὰ τὸν Πλήθωνα ἦταν καὶ ἔμεινε θαυμασμός τοῦ νοῦ. Ἡ καρδιά μου ἔμεινε ἀπέναντί του ἀσυγκίνητη.

Τί ἔλειπε ἀπὸ τὸν Πλήθωνα ἢ τί ἔλειπε ἀπὸ μένα; Ἐλειπε δίχως ἄλλο ἀπὸ μένα ἢ ἰκανότητα ν' ἀρκεσθῶ μόνο στὴν πλαστικὴ ἀλήθεια, σ' ἐκείνη πού τὴ σκαλίζει ἐπάνω στὰ προβλήματα καὶ στ' ἀντικείμενα τοῦ κόσμου ἢ σμίλη τῆς λογικῆς. Κ' ἔλειπε ἀπὸ τὸν Πλήθωνα κάθε ἐπιθυμία νὰ εἰσδύσει στὴ μυστικὴ ἀλήθεια, σ' ἐκείνη πού θολώνει ἴσως τὸ νοῦ, ἀλλὰ πού συγκινεῖ μὲ τρόπο σωτήριο τὴν καρδιά.

Τώρα πιά καταλαβαίνω γιατί δὲ μπόρεσα ποτέ μου νὰ αἰσθανθῶ τὸν Πλήθωνα σὰν ὁδηγό μου στὸ σκοτάδι. Ἡ πλαστικὴ ἀλήθεια — καὶ μόνον αὐτὴ ἦταν γιὰ τὸν Πλήθωνα ὑπαρκτὴ — προϋποθέτει τὸ φῶς, τὴν ἡμέρα, τὸν ἥλιο. Δὲν ὑπάρχει ὅμως, τάχα, καὶ ἡ νύχτα; Καὶ δὲ χρειάζεται ὁ ἄνθρωπος κάποιον ὁδηγό καὶ στὸ σκοτάδι; Ὁ Πλήθων, χωρὶς ἄλλο, θὰ μοῦ ἔλεγε, ἂν τὸν ρωτοῦσα, ὅτι στὸ σκοτάδι δὲ χρειάζεται νὰ περπατᾶμε· ὅταν νυχτώνει πρέπει νὰ κοιμόμαστε. Ἐγὼ, ὅμως, ἔχω ἀπὸ παιδί ἀϋπνίες καὶ εἶμαι ἀναγκασμένος νὰ περπατᾶω καὶ στὸ σκοτάδι. Κ' ἐκεῖ — αὐτὸ μοῦ τὸ δίδαξε ὁ δάσκαλός μου, ἀποκαλύπτοντάς μου τοὺς στίχους καὶ τὴ ζωὴ τοῦ ὀσίου Συμεών, τοῦ νέου θεολόγου, καθὼς καὶ τὰ ρητὰ τοῦ Ἰωάννου τῆς Κλίμακος — χρειάζεσαι κάποιον ἄλλο φῶς γιὰ νὰ μπορεῖς νὰ περπατήσεις, ἓνα φῶς πού εἶναι πολὺ διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ φῶς τοῦ ἡλίου καὶ τῆς λογικῆς.

Μονάχα τώρα καταλαβαίνω γιατί ὁ Πλήθων δὲ θέλησε νὰ μνημονεύσει ποτέ του τὸν Πρόκλο, τὸν τελευταῖο μεγάλο μύστη τοῦ

Πλατωνικοῦ λόγου πού δίδαξε στήν Ἀθήνα λίγες δεκαετίες πρὶν κλείσει ὁ Ἰουστινιανὸς τὴν Ἀκαδημία. Ὁ Γεώργιος Σχολάριος, ὡς πατριάρχης Γεννάδιος, κατηγορήσε τὸν Πλήθωνα λέγοντας ὅτι ἀποσιώπησε τ' ὄνομα τοῦ Πρόκλου γιὰ νὰ ἐμφανίσει δικά του ὅσα εἶχε ἀντλήσει ἀπὸ τὴν πηγή αὐτή. Στὴ μεγάλη του ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἰωσήφ τὸν Ἐξάρχο, στρέφοντας τὸ λόγο πρὸς τὸν Πλήθωνα — τὸν νεκρὸ πιά Πλήθωνα πού δὲ μπορούσε ν' ἀναστηθεῖ γιὰ ν' ἀπαντήσῃ — γράφει ὁ πατριάρχης Γεννάδιος: «Καίτοι Πλουτάρχῳ μὲν σὺ γε καὶ Πλωτίνῳ καὶ Ἰαμβλίχῳ καὶ Πορφυρίῳ λέγεις ὁμολογεῖν Πρόκλον δέ, τὸν αἰτιώτατόν σοι γενόμενον, σιωπᾶς, τὴν τοῦ πρώτου ἐφευρηκέναι τὰ πλεῖστα δόξαν σεαυτῶ σοφιζόμενος. Ἄλλ' οἱ Πρόκλον ἀνεγνωκότες, ἅμα δὲ καὶ κατεγνωκότες, συνοίδασί μοι τὴν τῶν λόγων τούτων πηγὴν». Καὶ στὴν ἐπιστολὴ του πρὸς τὴν δέσποινα τοῦ Μυστρά, γράφει ὁ πατριάρχης Γεννάδιος γιὰ τὸν Πλήθωνα: «Καὶ ἵνα τοὺς ἄλλους ἐῷμεν, τίς ἀγνοεῖ τὰς Πρόκλου πραγματείας, ἐξ ὧν αὐτὸς τὰ τοιαῦτα ἐσπερμολόγησεν; καίτοι εἰς μὲν Πλωτίνον καὶ Πορφύριον καὶ Ἰαμβλίχον ἀναφέρει τὴν συγγραφὴν, ἀφ' ὧν ὀλίγα ἢ οὐδὲν προσειλήφει, Πρόκλον δὲ τὸν αἰτιώτατον αὐτῶ τῆς τοιαύτης φρονήσεως σιωπᾶ, οὐδ' ἀνέχεται δεικνύναι, ὅτι ἐκ τῶν ἐκείνου βιβλίων μᾶλλον πάντα συνήγαγεν, οἷς οὐδὲν ἐστὶν ἄλλο προσθεῖς ἢ περὶ πλήθους θεῶν... Οὐ προστίθησι δὲ τοῖς ἄλλοις τὸν Πρόκλον, σοφιζόμενος ἑαυτῶ τὴν δόξαν τοῦ πρώτου αὐτὸν τὰ τοιαῦτα ἀποτεκεῖν».

Ὁ πατριάρχης Γεννάδιος ἦταν στὸ σημεῖο αὐτὸ πολὺ ἄδικος ἢ δὲ μπόρεσε νὰ μπεῖ ὁ ἴδιος στὸ νόημα πού εἶχε στὰ ἔργα τοῦ Πλήθωνος ἢ ἀποσιώπηση τοῦ Πρόκλου. Τὸ μεγάλο ὑπόμνημα τοῦ Πρόκλου «εἰς Τίμαιον» πού ὁ Βησσαρίων τὸ ἀγαποῦσε πολὺ καὶ δὲν τὸ ἀποχωριζόταν ποτέ, μπορεῖ νὰ ταν ἢ πηγὴ γνώσεων καὶ σκέψεων πού ἀπορρόφησε κι' ὁ Πλήθων. Ὡστόσο, τὸ πνεῦμα τοῦ Πλήθωνος ἦταν πολὺ διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ Πρόκλου. Ἄν καὶ δὲ θέλησε ἢ δὲ μπόρεσε ὁ Πρόκλος νὰ γνωρίσει τὸν Χριστιανισμό, κινήθηκε στὴν ἴδια σφαῖρα τῆς μυστικῆς ἀλήθειας πού μέσα της κινήθηκαν Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης (ἢ ὅποιος κρύβεται πίσω ἀπὸ τ' ὄνομά του), ὁ Ἰωάννης τῆς Κλίμακος καὶ ὁ ὄσιος Συμεών, ὁ νέος θεολόγος. Ἦταν φυσικὸ νὰ αἰσθανθεῖ τὸν ἑαυτό του ὁ Πλήθων πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴν σφαῖρα τούτη καὶ ν' ἀποσιωπήσῃ τ' ὄνομα τοῦ Πρόκλου. Ὁ Πρόκλος συμπλήρωσε τίς νύξεις τοῦ Πλωτίνου πού ἀναφέρονται στὴ μυστικὴ ἀλήθεια, ἐνῶ ὁ Πλήθων τάχθηκε νὰ συνεχίσει τὴν πορεία τοῦ Πλωτίνου στὸ δρόμο τῆς πλαστικῆς ἀλήθειας. Ὁ σοφὸς πατριάρχης Γεννάδιος δὲ μπόρεσε νὰ ἰδεῖ πίσω ἀπὸ τίς λέξεις τοῦ

Πρόκλου και τοῦ Πλήθωνος τὸ πνεῦμα ποὺ χῶριζε τοὺς δύο τους.

Μιλώντας ὁ Πρόκλος γιὰ τὴ νόηση τοῦ δημιουργοῦ, γιὰ τὸ ἀπόλυτο Ἔν, γιὰ τὸ «πάσης σιγῆς ἀρρητότερον», εἶναι σὰ νὰ μιλάει γιὰ τὸ «πνεῦμα Θεοῦ» ποὺ «ἐπεφέρετο ἐπάνω τοῦ ὕδατος» καὶ ποὺ τὸ εἶχε κι' ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἀντικρῦσει μὲ τὴ μυστικὴ του ὄραση, ὅταν διατύπωνε τὸ στίχο: «Φρὴν ἱερὴ καὶ ἀθέσφατος ἔπλετο μῦθον». Καὶ μᾶς λέει ὁ Πρόκλος λόγια ποὺ δὲ μπορούσε ποτὲ νὰ νύθετησῃ ἢ καὶ νὰ συλλάβῃ ὁ Πλήθων: «τοιούτος γὰρ ὁ ἐκεῖ νοῦς, πρὸ ἐνεργείας ἐνεργῶν, ὅτι μηδὲ προῆλθεν, ἀλλ' ἔμενεν ἐν τῷ πατρικῷ βυθῷ καὶ ἐν τῷ ἀδύτῳ κατὰ τὴν θεοθρέμμονα σιγὴν». Τὸ σκοτεινὸ βυθὸ καὶ τὴν ἀπόλυτη σιγὴ δὲν τ' ἀνεχόταν ὁ Πλήθων. Τὴν ἀγαποῦσε ὅμως τὴ σιγὴ ὁ Ἰωάννης τῆς Κλίμακος («ὁ σιωπῆς φίλος προσεγγίζει Θεῷ») καὶ γιὰ τὸν ἀπόλυτο βυθὸ γνισσόταν ἰδιαίτερα ὁ συντάκτης τῶν «Πνευματικῶν πλακῶν»: μιὰ ἀπὸ τίς κυριώτερες φροντίδες του ἦταν «τὸ ἀποσειέσθαι κτύπους, ὡς τὸν βυθὸν ταραττοντας».

Μ' ἀρέσει ἡ πλαστικὴ ἀλήθεια καὶ χαίρομαι τὸ φῶς. Ὡστόσο, κάτι μὲ τραβοῦσε πάντοτε – τὸ κάτι αὐτὸ μπορεῖ νὰναι ὁ φόβος – καὶ πρὸς τὸ σκοτεινὸ βυθὸ ποὺ ὁ Πλήθων τὸν ἀγνόησε, πρὸς τὴν «πατρικὴν σιγὴν» ποὺ, κατὰ τὸν Πρόκλο, ὑπάρχει πρὶν ἀπὸ τὸν δημιουργικὸ λόγος: «διαδέχεται γὰρ τὴν μὲν πατρικὴν σιγὴν ὁ δημιουργικὸς λόγος, τὴν δὲ νοητὴν αἰτίαν ἢ νοερὰ ποίησις».

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Τ Ρ Ι Τ Ο

Ἡ Κωνσταντινούπολη στὸ 1437

1

Ἡ Κωνσταντινούπολη ἦταν τὸ πιὸ δραματικό, τὸ πιὸ συγκλονιστικό θέαμα τῆς ψυχῆς μου. Ὄταν στὰ τέλη Σεπτεμβρίου τοῦ σωτήριου ἔτους 1437, ἔβαλα τὸ πόδι μου, ἀκολουθώντας τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο, στὴν ἀποβάθρα τοῦ βασιλικοῦ λιμανιοῦ τῶν Βλαχερνῶν, τὰ μάτια μου σκοτείνιασαν, κόντεψα νὰ χάσω τὶς αἰσθήσεις μου καὶ μοῦ φάνηκε ὅτι ἡ γῆ βούλιαζε. Τὸ αἶσθημα αὐτὸ — τὸ αἶσθημα ὅτι τὰ πάντα χάνονταν μέσα μου, μπροστά μου καὶ κάτω ἀπὸ τὰ πόδια μου — δὲν ἔπιασε παρὰ μόνο λίγα δευτερόλεπτα. Ἄν διαρκούσε περισσότερο, θὰ εἶχα πέσει χάμου ἀναισθητος, θὰ εἶχε πέσει, γιὰ μένα, ἡ Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τότε. Εὐτυχῶς κρατήθηκα στὰ πόδια μου. Μπροστά μου βάδιζε, μὲ βῆμα σταθερὸ καὶ ἀποφασιστικό, ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος. Ἀκολουθώντας τὸν «δεινὸν μαχητὴν», ὅπως τὸν ὀνόμασε, ἀπὸ τὸ 1429, ὁ ἀφοσιωμένος του φίλος Βησσαρίων, μπῆκα στὴν Κωνσταντινούπολη.

2

Τὴν ἀναχώρησή μου ἀπὸ τὸν Μυστρά τὴν προκάλεσε ἓνα γράμμα τοῦ Γεωργίου Σφραντζῆ. Τὸ γράμμα τῶλαβα στὰ τέλη Αὐγούστου. Κ' ἔπρεπε νὰ διαλέξω ἂν θὰ πήγαινα νὰ βρῶ τὸν δεσπότη Κωνσταντῖνο στὴν Πάτρα ἢ στὴν Κόρινθο. Ὑπολόγισα καλὰ τὸ χρόνο ποὺ θὰ χρειαζόμουν γιὰ νὰ φθάσω στὴν Πάτρα προτοῦ ξεκινήσει ὁ δεσπότης, καὶ εἶδα ὅτι δὲ θὰ μπορούσα νὰ τὸν προλάβω. Τὸ γράμμα τοῦ Σφραντζῆ εἶχε καθυστερήσει. Ἔτσι, νικώντας μέσα μου τὴν ἔντονη ἐπιθυμία μου νὰ ξαναδῶ τὴν ἀγα-

πημένη μου Πάτρα, κατευθύνθηκα στην Κόρινθο. Ἀπὸ κεῖ θὰ περνοῦσε ὁ δεσπότης Κωνσταντῖνος γιὰ νὰ πάει «διὰ ξηρᾶς» στὸν Εὐρίππο. Λίγες ὥρες μετὰ τὴν ἀφιξή μου στὴν Κόρινθο, ἔφθασε κι' ὁ δεσπότης Κωνσταντῖνος μετὰ τὴν ἀκολουθία του. Πλάϊ του, ἀχώριστος, ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς.

Εἶχα ἰδεῖ τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο δυὸ - τρεῖς φορές καὶ στὸν Μυστρά. Τὸν εἶχα ἰδεῖ κάπως περισσότερο, ὅταν ἔγινε ἡ μετακομιδὴ τῶν ὀστέων τῆς συζύγου του Θεοδώρας. Τὰ τελευταῖα, ὁμως, δυὸ χρόνια δὲν τὸν εἶχα ἀντικρῦσει. Ἦταν χρόνια δυσάρεστα. Ὁ Μυστράς, δηλαδὴ ὁ δεσπότης Θεόδωρος, εἶχε ρθεῖ σὲ σύγκρουση μετὰ τὸν δεσπότη Κωνσταντῖνο. Τὸ ταξίδι αὐτὸ ἦταν ἡ ἔκβαση μακρῶν διαπραγματεύσεων καὶ συμφιλιωτικῶν προσπαθειῶν. Καὶ βρῆκα τὸν δεσπότη Κωνσταντῖνο, ποῦ ἦταν τότε τριαντατεσσάρων ἐτῶν, ἀρκετὰ ἀλλαγμένο. Τὸ πρόσωπό του εἶχε γίνει σκληρότερο καὶ ἡ ματιὰ του ἀποφασιστικώτερη, ἀλλὰ καὶ πιὸ θλιμμένη.

Στὴν Κόρινθο δὲ μείναμε παρὰ μόνο μιὰ νύχτα. Λίγες μέρες ἀργότερα φθάσαμε σὲ μιὰ μικρὴ πόλη τοῦ Εὐρίπου ποῦ ὀνομάζεται Κάρυστος, κ' ἐκεῖ ἐπιβιβασθήκαμε σὲ μιὰ βενετικὴ γαλέρα ποῦ περίμενε τὸν δεσπότη Κωνσταντῖνο γιὰ νὰ τὸν πάει στὴν Κωνσταντινούπολη. Στὴ γαλέρα — τὴν τριήρη, ὅπως συνήθιζε νὰ λέει ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς, μολονότι δὲν ἦταν ἀρχαιοπρεπῆς στὴ γλωσσικὴ του ἔκφραση — εἶδα νὰ σπεύδει γιὰ νὰ χαιρετήσῃ τὸν δεσπότη Κωνσταντῖνο ἕνας λειτουργὸς τῆς Δυτικῆς ἐκκλησίας ποῦ τὸ πρόσωπό του μοῦ φάνηκε πολὺ γνωστό. Δὲν ἄργησα νὰ θυμηθῶ ποῖος ἦταν. Ἦταν ὁ κανονικὸς Μάρκος Κοντολμιέρε, ποῦ εἶχε κάνει κάμποσα χρόνια στὴν Πάτρα, ἐκεῖνος ποῦ τὴν παραμονὴ τῆς Κυριακῆς τῶν Βαΐων τοῦ ἔτους 1429, ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος φάνηκε μπροστὰ στὴν Πάτρα, βγῆκε ἀπὸ τὴν πόλη μου μαζί μετὰ δυὸ ἄλλους «ὅπως μάθωσι τίνες οἱ ἐπερχόμενοι καὶ διὰ τί». Τώρα πιά ὁ Μάρκος, συγγενὴς καὶ ἔμπιστος τοῦ Πάπα Εὐγενίου (τοῦ τέταρτου ποῦ ἐμφανίζεται μετὰ τ' ὄνομα τοῦτο), ζοῦσε στὴν Ἰταλία καὶ εἶχε γίνῃ ἐπίσκοπος. Ἡ γαλέρα ποῦ μᾶς παράλαβε στὴν Κάρυστο ἐρχόταν ἀπὸ τὴ Βενετία καὶ πήγαινε τὸν Μάρκο στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου αὐτὸς καὶ τρεῖς ἄλλοι λεγάτοι τοῦ Πάπα (ὁ περίφημος Νικόλαος Κρέμπς, ὁ Κουζάνος, ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Πορτογαλίας Ἀντώνιος, καὶ ὁ ἐπίσκοπος τοῦ Μὲτς Πέτρος) θάκαναν μετὰ τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη τὶς τελευταῖες συνεννοήσεις γιὰ τὴ σύνοδο ποῦ, μετὰ σκοπὸ τὴν ἔνωση τῶν ἐκκλησιῶν, εἶχε προετοιμασθεῖ στὴν Ἰταλία. Ὁ Μάρκος ὑπενθύμισε στὸν δεσπότη Κωνσταντῖνο τὴ συνάντησή ποῦ εἶχαν ἔξω ἀπὸ τὴν

Πάτρα τὴν παραμονὴ τῶν Βαίων τοῦ 1429 καὶ τὸν ἐβεβαίωσε ὅτι, μολονότι γιὰ τὴ Δυτικὴ ἐκκλησία ἢ ἀπώλεια τῆς Πάτρας ἦταν ἓνα πολὺ πικρὸ ποτήρι, τὸν ἀντικρῦζει τῶρα πιά ὄχι ὡς ἐχθρό, ἀλλὰ ὡς φίλο τοῦ κυρίου του, ὡς προσφιλέστατο τέκνο τοῦ Ἁγίου Πατρός. Ὁ Κωνσταντῖνος τὸν ἐβεβαίωσε, μὲ τὴ σειρά του, ὅτι αἰσθάνεται μιὰ βαθύτατη εὐλάβεια πρὸς τὸν Πάπα καὶ ὅτι ἦταν πρόθυμος νὰ συμβάλει κι' αὐτὸς στὴν ἔνωση τῆς ἀνατολικῆς μὲ τὴ δυτικὴ ἐκκλησία. Ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς δὲ συμεριζόταν τὴ διάθεση τοῦ Κωνσταντίνου γιὰ τὴν ἔνωση, θεωροῦσε ὅμως πάντως τὸν λατρυντό του ἀφέντη πιὸ ἀρμόδιο γιὰ νὰ κρίνει ποιό ἦταν τὸ συμφέρον τῆς αὐτοκρατορίας.

3

Γιατί πήγαινε ὁ δεσπότης Κωνσταντῖνος στὴν Κωνσταντινούπολη; Ἄν καὶ εἶχα παρακολουθήσει κάπως τὰ γεγονότα ἀπὸ τὸν Μυστρά καὶ εἶχα πολὺ θλιβεῖ γιὰ ὅσα εἶχαν συμβεῖ, μονάχα τῶρα πού βρέθηκα πάλι πλάι στὸν Σφραντζῆ ἄκουσα ἀπὸ τὰ χεῖλη του τὰ καθέκαστα.

Ἡ Πελοπόννησος, στὸ ἔτος 1432, εἶχε πέσει σχεδὸν ὀλόκληρη — ἐξαιρέση ἀποτελοῦσαν μόνον οἱ κτήσεις τῆς Βενετίας στὴ Μεθώνη, στὴν Κορώνη, στὸ Ναύπλιο καὶ στὸ Ἄργος — στὰ χεῖρια τῶν Παλαιολόγων, δηλαδὴ τοῦ Θεοδώρου, τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Θωμᾶ (ὁ τελευταῖος καὶ νεώτερος ἀπ' ὅλους εἶχε πάρει κι' αὐτὸς ἐπίσημα, στὸ ἔτος 1430, τὸν τίτλο τοῦ δεσπότη). Μετὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Θωμᾶ κατὰ τῆς Χαλανδρίτσας πού συνυφάνθηκε χρονικὰ — στὸ ἔτος 1429 — μὲ τὴν εἴσοδο τοῦ Κωνσταντίνου στὴν Πάτρα, ὁ τελευταῖος πρίγκιπας τῆς Ἀχαΐας Κεντυρίων Ζαχαρία ἀναγκάσθηκε νὰ δώσει τὴν κόρη του Αἰκατερίνη στὸν Θωμᾶ Παλαιολόγο, παραχωρώντας ὡς προίκα — «ἐς φερνὴν αὐτοῦ», ὅπως συνήθιζε νὰ λέει ὁ Λαόνικος Χαλκοκουνδύλης — τὴ χώρα τῆς Μεσσηνίας καὶ τῆς Ἰθώμης, «πλὴν τῆς παραλίου Ἀρκαδίας» (δηλαδὴ τῆς Κυπαρισσίας). Ὄταν, στὸ ἔτος 1432, πέθανε ὁ Κεντυρίων, ὁ Θωμᾶς ἔβαλε χεῖρι καὶ στὴν Κυπαρισσία, φυλακίζοντας τὴν πεθερά του πού φαίνεται ὅτι θὰ προσπάθησε ν' ἀντισταθεῖ. Τὰ συνυφασμένα μὲ τὸ πριγκιπάτο τῆς Ἀχαΐας δικαιώματα τοῦ Τευτονικοῦ Τάγματος σ' ὀρισμένες περιοχὲς τῆς Πελοποννήσου ἐξαφανίσθηκαν κι' αὐτά, κ' ἔτσι οἱ σχεδὸν ὑπερβόρειοι αὐτοὶ στρατοκαλόγεροι, πού ἀπαρτίζουν ἓνα τάγμα παραπλήσιο μὲ τὸ Τάγμα τῶν Ἰωαννιτῶν, ἀναγκάσθηκαν κι' αὐτοὶ νὰ φύγουν. Στὸ ἴδιο αὐτὸ ἔτος 1432, πού σήμανε τὸ τέλος τοῦ φράγκικου πριγκιπάτου, ὁ Κωνσταντῖνος καὶ ὁ Θωμᾶς ἀποφάσισαν νὰ κάμουν μιὰν ἀνταλλαγὴ χωρῶν. Στις 31 Ἰανουαρίου τοῦ 1432 «σταλθεὶς ἐγὼ»

— μου ἔλεγε ὁ Σφραντζῆς — «ἀπῆλθον πρέσβυς πρὸς τὸν βασιλέα» (δηλαδὴ τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη) «καὶ πρὸς τὸν ἀμπερᾶν» (δηλαδὴ τὸν Μουράτ), «ἀφ’ οὗ δὴ τοῦ βασιλέως καὶ τὸ τοῦ πρωτοβεστιαρίου ὀφίκιον τότε εὐηργετήθη. Ἐν ᾧ ἔτει τῷ Μαρτίῳ μηνὶ καὶ ἡ ἐναλλαγὴ τῶν τόπων ἀμφοτέρων τῶν ἀδελφῶν καὶ δεσποτῶν κύρ Κωνσταντίνου καὶ κύρ Θωμᾶ ἐγένετο. Ὁ μὲν» (Κωνσταντῖνος) «ἀπῆρεν τὰ Καλάβρυτα καὶ πάντα τὰ ἐκεῖσε, ὁ δὲ τὴν Γλαρέντζαν καὶ τὰ περίξ αὐτῆς πάντα... Καὶ κατ’ ἀρχὰς τοῦ θέρους τοῦ» 1435 «ἀπέθανε καὶ ὁ τῶν Ἀθηναίων αὐθέντης καὶ Θηβῶν... κύρ Ἀντώνιος Δελαντζιόλης ὁ Κομνηνός» (ἔτσι ὀνόμαζε ὁ Σφραντζῆς τὸν Ἀντώνιο Ἀτσαγιόλι πού τὸ χέρι του τὸ εἶχα αἰσθανθεῖ κάποτε, στὸ ἔτος 1419, ἐπάνω στὸν ὦμο μου) «καὶ ζητήσῃ τῆς ἐκεῖνου γυναικὸς Μαρίας Μελισσηνῆς, θυγατρὸς Λέοντος τοῦ Μελισσηνοῦ..., ἐστάλην ἐγὼ μετὰ ἐνόρκου ἀργυροβούλλου καὶ πολλῶν στρατιωτῶν, ἵνα παραλάβω τὴν Ἀθήναν καὶ τὴν Θήβαν καὶ ἄλλον ἀντ’ αὐτῶν εἰς τὴν Πελοπόννησον αὐτῇ δώσω τόπον, κατὰ τὰ μέρη τῆς Λακωνικῆς, πλησίον ὧνπερ εἶχε τῆς αὐτῆς πατρικῆς κληρονομίας καὶ προικός... Προλαβόντος δὲ τοῦ Τουραχάνη καὶ τὴν Θήβαν ἀποκλείσαντος, ἦν καὶ παρέλαβε μετὰ τινὰς ἡμέρας» (ὅσο ζοῦσε ὁ Ἀντώνιος Ἀτσαγιόλι, οἱ Τοῦρκοι τὸν σεβάσθησαν), «ἄπρακτος ἐγὼ ἐπανέστρεψα ἀπὸ τοῦ Ἰσθμοῦ, τοῦτο παραγγελίαν γὰρ ἔχοντός μου».

Ὡς ἐδῶ — μ’ ὅλη τὴν ἀτυχία τοῦ Κωνσταντίνου στὴν Ἀττικὴ καὶ τὴ Βοιωτία — τὰ πράγματα πῆγαιναν καλὰ. Ἡ Πελοπόννησος εἶχε γίνῃ, σχεδὸν ὀλόκληρη, Ἑλληνικὴ. Κι’ αὐτὸ ἦταν ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου, τοῦ «δεινοῦ μαχητοῦ», κι’ ὡς ἓνα σημεῖο καὶ τοῦ Θωμᾶ πού συνεργαζόταν καλὰ μαζί του. Ὁ δεσπότης Θεόδωρος εἶχε κλεισθεῖ στὸν Μυστρά καὶ γκρίνιαζε. Ὅσο ζοῦσε ἡ σύζυγός του Κλεόπη Μαλατέστα — ἐκεῖνη πού τὴ λατρεύαμε ὅλοι μας, ἀπὸ τὸν Πλήθωνα ὡς ἐμένα — ἔλεγε κάπου - κάπου ὅτι θὰ πάει νὰ κλεισθεῖ σ’ ἓνα μοναστήρι καὶ νὰ παρατήσῃ τὰ ἐγκόσμια. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού πέθανε ἡ ὡραία δέσποινα τοῦ Μυστρά, δὲν ἔλεγε πιά λέξη γιὰ τὴ φυγὴ του σὲ μοναστήρι καὶ ἀποφάσισε νὰ ἐπιδοθεῖ στὰ ἐγκόσμια, γκρινιάζοντας καὶ ἀντιδρώντας στὸν ἀδελφὸ του Κωνσταντῖνο.

Εἶχε, βέβαια, κάποιον δίκιο κι’ ὁ Θεόδωρος· ὁ θαυμασμός μου γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο δὲ μ’ ἐμπόδισε νὰ τὸν συμπαθήσω κι’ αὐτόν· ὅσο περισσότερο τὸν ἔβλεπα στὸν Μυστρά, τόσο περισσότερο προκαλοῦσε τὸ ψυχικὸ του δράμα τὸ σεβασμὸ μου. Ὁ Θεόδωρος ἦταν ὁ φυσικὸς διάδοχος τοῦ θρόνου, ἀφοῦ ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης οὔτε μὲ τὴν τρίτη του γυναῖκα, τὴν πανέμορφη βασιλοπούλα

τῆς Τραπεζοῦντος, δὲν ἔκαμε παιδιά. Ὡστόσο, ὁ Θεόδωρος ἤξερε ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ ἀδελφός του προτιμοῦσε γιὰ διάδοχο τὸν Κωνσταντῖνο. Πῶς μποροῦσε ὁ δεσπότης Θεόδωρος νὰ καταλάβει ὅτι ἡ προτίμηση αὐτὴ βασιζόταν ὄχι σὲ προσωπικὴ εὐνοια, ἀλλὰ στὸ συμφέρον τοῦ Γένους; Πῶς μποροῦμε ν' ἀπαιτήσουμε ἀπὸ ἓνα φυσικὸ διάδοχο ν' ἀναγνωρίσει μόνος του ὅτι ἡ ἀνάρρησή του στὸ βασιλικὸ θρόνο δὲ συμφέρει στὸ Γένος καὶ στὴν αὐτοκρατορία; Εἶναι μοναδικὴ στὴν ἱστορία ἡ περίπτωσις τοῦ πρεσβύτερου ἀδελφοῦ τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ καὶ δὲν ἦταν, ἄλλωστε, ὁ πρεσβύτερος ἀδελφός τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ — οὔτε, βέβαια, ὁ ἴδιος ὁ Ἀλέξιος — φυσικὸς διάδοχος τοῦ θρόνου· οὔτε, λοιπόν, ἡ περίπτωσις αὐτὴ δὲν εἶναι προηγούμενο ποὺ θὰ μπορούσαμε ν' ἀπαιτήσουμε ἀπὸ τὸν Θεόδωρο νὰ τὸ μιμηθεῖ.

Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ ἔτους 1435, ὁ δεσπότης Κωνσταντῖνος, συνοδευμένος ἀπὸ τὸν Γεώργιο Σφραντζῆ, πῆγε στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ διακανονίσει μὲ τὸν ἀδελφὸ του, τὸν αὐτοκράτορα, τὸ ζήτημα τῆς διαδοχῆς. Ἡ ἐντολὴ τοῦ Γένους ἦταν μέσα του τόσο ἐπιτακτικὴ, ποὺ ἡ σκέψις ὅτι θὰ ἔβλαπτε τὸν ἀδελφὸ του Θεόδωρο δὲ μποροῦσε νὰ τὸν συγκρατήσῃ. Ὡστόσο, ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης ἐδίστασε ν' ἀποφασίσῃ τότε τὸν παραμερισμὸ τοῦ Θεοδώρου. Γιὰ ν' ἀντιδράσῃ, ἄλλωστε, στὶς ἐνέργειες τοῦ Κωνσταντῖνου, ἔφθασε κι' ὁ Θεόδωρος στὴν Κωνσταντινούπολη, κ' ἔτσι ὁ αὐτοκράτωρ βρέθηκε σὲ πολὺ δύσκολη θέσις. Ὄταν, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1437, ταξιδεύαμε γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς μοῦ διηγήθηκε τὰ δραματικὰ αὐτὰ περιστατικὰ μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο :

«Τῆ δὲ κε' Μαρτίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους» (δηλαδὴ τοῦ 1436») «ἦλθεν εἰς τὴν πόλιν ἡ τοῦ Παρασπονδύλου μεγάλου δουκὸς θυγάτηρ ὀνόματι Ζωή, μετὰ βασιλικῆς τριήρεως ἐσταλμένη μετὰ Παλαιολόγου τοῦ Μανουήλ» (ὁ Μανουήλ αὐτὸς συγγένευε, νομίζω, μὲ τὴ βασιλικὴ οἰκογένεια) «ἵνα κομίσωσιν αὐτήν, ἣν δὴ καὶ μετὰ τινὰς ἡμέρας ἠύλογηθη αὐτὴν ὁ δεσπότης ὁ κύρ Δημήτριος. Μεθ' ἧς δὴ τριήρεως παρεγένετο εἰς τὴν πόλιν καὶ ὁ δεσπότης κύρ Θεόδωρος διὰ τὸ εἶναι αὐτὸν ἐν τῇ πόλει διάδοχον, ὡς δεῦτερος ἀδελφός, τῆς βασιλείας· ὁ καὶ ὁ βασιλεὺς ἐπεκύρου αὐτῷ ἀκουσίως, ὅτι τὸν κύρ Κωνσταντῖνον τὸν αὐθέντην μου καὶ ἀδελφὸν αὐτοῦ πλείον ὠρέγετο ἔχειν αὐτὸν ἐγγὺς αὐτοῦ ἐν τῇ πόλει...». Ὁ Κωνσταντῖνος ἀναγκάσθηκε, τότε, νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ γύρισε, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1436, στὴν Πελοπόννησο. Δὲν παράτησε, ὅμως, διόλου τὴν ἰδέαν νὰ γίνῃ αὐτὸς ὁ διάδοχος τοῦ βασιλικοῦ θρόνου. Γι' αὐτὸ — ἐνῶ ὁ ἴδιος ἔφευγε «μετὰ ἀκατίου

τινός» για την Πελοπόννησο — έστειλε τον Γεώργιο Σφραντζή στον Μουράτ για να εξασφαλίσει την απαραίτητη δική του έγκριση και συνδρομή. «Και ούτως άπελθών», όπως μου έλεγε ο Σφραντζής, «τά άνατεθειμένα μοι καλώς ώκονόμησα και διά ξηράς εις Πελοπόννησον έφθασα. Εύρον δέ τους άδελφούς και αύθέντας έχοντας όχλησιν μάχης μεγάλης. Όπισθεν γάρ του κύρ Κωνσταντίνου του αύθεντός μου, σταλείς μετά τριήρεως ο κύρ Θεόδωρος, ίνα κατά των δύο άδελφών αυτού μάχεται και στρατού πλείστου συναθροισθέντος άμφω τοίς μέρεσι και πόλεμός τις ανά αύτών γέγονε... Και άπεστόλησαν παρά του βασιλέως πρέσβεις προς τους άδελφούς αυτού, ο άγαν χρηστός Διονύσιος ίερομόναχος ο χρηματίσας και μητροπολίτης Σάρδεων και ο Δισύπατος Γεώργιος και ούτοι την μάχην μικρόν τι κατεπράυναν. Τέλος δέ πάλιν άλλων έλθόντων πρέσβεων, του Μελισσινου λέγω Γρηγορίου ίερομονάχου του πνευματικού του και χρηματίσαντος ύστερον πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ος και παρ' άλλοις Στρατηγόπουλος έπωνομάζετο, και συν αύτῶ δὴ και του Γεωργίου πάλιν του Δισυπάτου και έμου, συμβιβασάντων και συμφωνησάντων αυτούς, ίνα ο μέν αύθέντης μου και δεσπότης άπελθών παροικήση έν τῇ Κωνσταντινουπόλει, ο δέ κύρ Θεόδωρος και κύρ Θωμάς οί δεσπότες έν τῇ Πελοποννήσῳ». Αυτό ήταν το νόημα που είχε το ταξίδι του Κωνσταντίνου, τον Σεπτέμβριο του 1437, στην Κωνσταντινούπολη, κ' έτσι μου δόθηκε και μένα ἡ μεγάλη εύκαιρία να βρεθῶ επάνω στο βενετικό κάτεργο με κατεύθυνση τῆ Βασιλεύουσα, το κέντρο τῆς άνύπαρκτης πιά αυτοκρατορίας.

4

Όταν διασχίζαμε την Προποντίδα, ἡ θάλασσα ήταν παραγμένη· κ' ἡ καρδιά μου είχε παραχθεῖ πολὺ περισσότερο κι' από τῆ θάλασσα. Ἡξερα — το είχα αισθανθεῖ με τρόπο άμεσώτερο, περνώντας τον Έλλησποντο — ότι στις δυο άκτές, τῆ βορεινῆ και τῆ νότια, τῆν εύρωπαϊκῆ και τῆν άσιατικῆ, παραμονεύει και μᾶς παρακολουθεῖ ο Τουρκος. Ἡ οδός που οδηγεί στη Βασιλεύουσα δέν ήταν πιά Έλληνικῆ. Αισθάνθηκα μιᾶ βαθειᾶ (ώστόσο, πικρῆ) ἀνακούφιση, όταν ο Γεώργιος Σφραντζής, δείχνοντάς μου — τώρα πιά είχαμε πλησιάσει τῆν εύρωπαϊκῆ άκτῆ — το νοτιώτερο άκρο των χερσαίων τειχῶν, μου είπε ότι από κεῖ αρχίζει ἡ Κωνσταντινούπολη και ότι λίγο πιό πέρα βρίσκεται ἡ Χρυσῆ Πύλη που ήταν ἡ πύλη των θριάμβων. Ἀνατρίχιασα ἀναπολώντας τους θριάμβους των αυτοκρατόρων. Λίγο πιό μέσα — μου λέει ο Σφραντζής — βρίσκεται ἡ Μονῆ του Στουδίου. Ἡ συγκίνησή μου έγινε ακόμα μεγαλύτερη. Ἄν οί θριάμβοι των αυτοκρατόρων ήταν παροδικοί,